

ІМАГОЛОГІЯ

УДК 821.161.2:82.091

Ольга Бігун

БІБЛІЙНИЙ БЕСТІАРІЙ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА

Висвітлюється трансформація біблійних зооморфних образів у поезії Т. Шевченка. Для порівняльних студій обрано тексти Святого Письма. У рамках христологічної інтерпретації аналізуються походження, символіка, конотативне навантаження та зв'язок біблійного бестіарію Шевченкових творів із релігійними наративами.

Ключові слова: зооморфні образи, христологічна інтерпретація, релігійні наративи, Т. Шевченко.

Зооморфні образи в літературних творах несуть певну інформацію і містять у собі цінності та ідеали, притаманні даній культурі, адже „тривалі спостереження людини над життям і поведінкою різноманітних представників фауни, їх взаєминами тощо живили фантастичні вірування та забобони, природно викликали в людей прагнення якось пояснити усі оті незрозумілі їм закономірності навколишнього життя, ту загальну гармонію, яка склалася у живій природі, збагнути ту „доцільність” та „розумність” поведінки звірів, що насправді були наслідком природного відбору в тваринному світі” [1]. Подібні спостереження над тваринним світом привели до виникнення бестіаріїв.

Серед відомих бестіаріїв – „Шестоднев”, „Фізіолог”, „Етимології” Ісідора, бестіарії Теобальда, Гуго Сен-Вікторського і т. д. Однак перші зразки „систематизації” знань про тваринний світ зроблено в довіднику „Фізіолог” (II–III ст.), в якому давалось пояснення про походження, спосіб життя та символічне значення звірів, плазунів, риб, птахів та комах реального походження та тих істот, що належали до світу середньовічної літератури (дракони, горгулії, мантикора, єдиноріг, сирена, василіск тощо). Твір був пройнятий духом християнської етики, коли людина не асоціюється з будь-якими природними явищами, а увагу повернуто до прірви, що стоїть між людиною та твариною. На думку С. Гайдук, середньовічний спосіб міркувань про речі здійснювався через аналогію, він наближався до художнього мислення образами й символами [3, с. 21]. Згодом, у добу романтизму, інтерес до глибинних пластів народної творчості сприяв оновленню багатогранної системи образів тварин: поети та письменники використовували фольклорні джерела, і тваринна символіка поповнилась низкою доісторичних тлумачень. Однак, поряд із символами міфогенного походження, закорінених у ритуальних уявленнях давніх народів, існує традиція використання зооморфних символів, суголосних семантиці біблійних

конотацій, адже, як стверджує З. Лановик, „біблійна символіка може вважатися певним шифром чи алфавітом розуміння природи біблійної образності: вона уможлиблює духовне прочитання історичних картин чи буденних реалій життя” [5].

Не стала винятком і поезія Тараса Шевченка, в якій зооморфні образи є важливим складником її семантичної структури. За надзвичайно ретельними підрахунками вченого-натураліста Д. Голди, тваринний світ у поезії Т. Шевченка представлений 61 видом, з яких найбільше птахів – 26 видів [4, с. 12]. І якщо знавця тваринного світу зацікавила кількість і види птахів, то предметом нашого зацікавлення буде смислове наповнення бестіарію згідно з біблійними аналогіями. В українському літературознавстві анімалістична образність Шевченкових творів частково розглядалась у студіях С. Гайдук, О. Колесси, О. Сліпушко, В. Щепотьєва та ін. як складова романтичного міфологізму митця. Попри всю, на перший погляд, декоративність, риторичність чи конвенційність, образи тварин втілюють багаторівневе смислове навантаження. Метою нашої статті є виокремлення біблійної анімалістичної топіки у творах Тараса Шевченка з метою дослідження її функцій, конотативного навантаження, з'ясування ролі зооморфної образності у структурі твору. Наголосимо на тому, що бестіарій у даній розвідці ми розглядаємо не як жанр, а як символічну образність релігійних наративів та текстів Т. Шевченка. Поетичний дискурс Шевченкових творів висвітлено в аспекті імагологічної парадигми біблійних символів.

Аналізуючи зооморфні образи текстів Святого Письма, застановимось на кількох аспектах. По-перше, це розуміння специфіки рослинно-тваринного світу біблійних земель. Оскільки в контексті географічної парадигми „природа Близького Сходу значно відрізняється від, скажімо, європейського континенту, то для інтерпретатора важливо знати кліматичні, ботанічні, зоологічні реалії. У першу чергу це допомагає виявити буквально значення деяких описаних епізодів, а, по-друге, – що особливо важливо для літературного аналізу – виявити смисл алегоричних картин і образів” [5]. У „буквальному” значенні тваринний світ як елемент побуту доволі часто постає на сторінках Святого Письма, як-от, до прикладу, у Третій книзі Мойсея, у Левиті (Лев. 11), де згадуються тварини, придатні для вживання в їжу юдеям, про їх поділ на чисті та нечисті [2, с. 113–114].

У Шевченкових творах тваринний світ доволі часто виступає частиною рустикально-побутових сцен („*Піди кобилу приведи, / Подай патинки господині / Та принеси мені води, / Вимети хату, внеси дрова, / Посип індікам, гусям дай, / Піди до льоху, до корови...*” („Гайдамаки” [8, с. 74]; „*Мені тринадцятий минало. / Я пас ягнята за селом*” („N. N (Мені тринадцятий минало...)”) [8, с. 371]) або супроводжує пасторальні пейзажі: „*Кричать сови, спить діброва, / Зірочки сяють, / Понад шляхом, щирцею, / Ховрашки гуляють*” („Катерина”) [8, с. 38]; „*І ніби гори оживають. / Дуби з діброви, мов дива, / У поле тихо одходжають. / І пугач пуга, і сова / З-під стріхи в поле влітає, / А жаби крякають, гудуть*” („Княжна”) [8, с. 365]; „...*І місяць з зорями сів, / І соловейко на*

каліні / *То затихав, то щибетав*” („Сон (Гори мої високі)”) [8, с. 377]. Очевидно, що образи тварин є органічним доповненням подібних сцен, надаючи колориту мальовничим відступам, зберігаючи загальні генологічні ознаки поетичного контексту.

У вищенаведених прикладах з Біблії та у творах Т. Шевченка мова не йде про алегоризацію чи символічне наповнення бестіарію, тварини тут присутні як елемент відтворення природно-побутових реалій. Тваринний світ, безперечно, присутній і в текстах Святого Письма, і в творах Т. Шевченка. І в одному, і в іншому випадках використовується міметичний принцип зображення дійсності, тому зооморфні образи, насамперед, відображають побутову традицію українського та юдейського народів, тобто, як мовилося вище, використовуються у „буквальному” сенсі.

По-друге, алегорична складова тваринного світу займає значне місце і в сакральних текстах, і в Шевченкових творах. Як зазначає Зоряна Лановик, „характеристики птахів, звірів, сил природи переносяться в біблійній мові на окремих людей, племена, народи, держави і навіть подекуди стають атрибутами Бога” [5]. Наприклад, у Книзі пророка Аввакума (1:7-8) про народ Халдеїв мовиться: „*І від пантер його коні швидші, і від вовків вечорових лютіші; і розлетяться його верхівці, а їздці його здалека прийдуть, – вони будуть летіти, неначе орел, що на їжу поспішає*” [2, с. 937]. Тобто в алегоричний спосіб дається характеристика народу-завойовника, який володіє військовими мистецтвами. Проводячи паралель щодо вживання бестіарної алегорії у Шевченкових текстах, наголосимо на широкому застосуванні зооморфних образів у двоплановому художньому зображенні. Як приклад можна навести рядки з поеми „Єретик”: „*Як згадали, що у Празі / Загелкали гуси / Та з орлами летять биться...*” [8, с. 255], де в образі гусей автор бачить прибічників Яна Гуса, а в образі орлів – прибічників Папи Римського.

Трапляється, що в текстах Святого Письма зустрічаються порівняння з використанням анімалістичної образності, як-от у Псалмі 102: „*Я безсонний був, і став, немов пташка на даці...*” [2, с. 61]. У Другій книзі царів (22:34) про Божу допомогу мовиться: „*Він чинить ноги мої, як оленячі, і ставить мене на висотах моїх!*” [2, с. 337]; у книзі пророка Єремії – про Вавилонського царя: „*Ось піднімається він, немов лев, із темного лісу Йордану на водяні луки...*” [2, с. 818] і т. п. У Шевченкових творах теж доволі часто зустрічаються подібні тропи: „*...Ні батька, ні неньки; / Одна, як та пташка в далекім краю...*” (напрошується паралель зі 102-м Давидовим Псалмом) („Причинна”) [8, с. 13]; „*А хлопа, як того вола, / У плуг голодного запряжеш*” („Меж скалами, неначе злодій...”) [8, с. 443]; „*... А дівчата, / Мов ті сороки, цокотали...*” („Якби тобі довелось...”) [8, с. 493]. Наведені цитати вказують на силове семантичне поле троп, в якому використовуються виокремлені зооморфні риси для підсилення смислових асоціацій: самотній птах – самотність, відчай; олень – швидкість; лев – сила та влада; віл – покірність; сорока – цікавість, балакучість тощо.

Використання анімалістичної образності і в сакральних текстах, і в Шевченкових творах відбувається на рівні художньо-стилістичних засобів, що поділений на дві групи: власне тропи та метафоричний рівень символів. Як відомо, усталена традиція не залишає жодної можливості трактувати символи самовільно. Існують ряди моделей, за якими можна пояснювати шляхи формування ланцюгів символічних значень. „Утворюючи смислові грона, – зазначає З. Лановик, – біблійна символіка пов’язує повноту значень біблійних образів у єдину аналогічну концепцію паралельності природного і апокаліптичного світів, даючи можливість для прочитання Біблії як екзистенційного коду буття” [5]. У цій площині особливу увагу скеруємо до птахів, якими (найперше через здатність літати) наснажені і сакральні тексти, і поезії Т. Шевченка. До прикладу, голуб у символічній християнській парадигмі уособлює Божу присутність і Боже благословення, усеземну любов та мир. В Книзі Буття розповідається, що голуб приніс Ною зелену гілку і цим сповістив про закінчення всесвітнього потопу, про те, що Божий гнів змінився на милість. У Святому Письмі голуб неодноразово згадується як символ покірності, чистоти, довіри. Ісус Христос заповідав своїм учням: „...будьте мудрі, як змії, і невинні, як голубки” (Мт.10:16) [2, с. 14]. У Євангелії голуб символізує Святого Духа, що зійшов на Христа під час хрещення у Йордані.

В українському християнстві доволі часто переплітаються язичницька обрядовість та біблійні догмати. У трактування звірів простежуються подібні тлумачення. Прикладом може слугувати образ голуба, що поєднує у собі і фольклорні фрагменти з найдавнішими міфологічними схемами, і христологічну інтерпретацію теологічних положень. Наприклад, у давніх піснях, переказах душа людини по смерті перетворюється на голуба, однак, як „Божий птах”, є символом чистоти і очищення, навіть жертвовності. А ще його зображення часто має обрядово-ритуальне значення, зокрема, фігурки голубів вишивають на рушниках і такими ж фігурками прикрашають весільний коровай.

У поетичних творах Т. Шевченка поряд з усталеним фольклорним осмисленням образу голуба (часте вживання народно-поетичних метафор-зоонімів, коли закохані у творах звертаються один до одного зі словами „голуб”, „голубка”, оскільки голуб і голубка в парі – символ вічної й вірної любові: „Подивись, мій голубе, / Подивись на мене / <...> / Постривай же, мій голубе! / Дивись я не плачу / <...> / За що ж, скажи, мій голубе?” („Катерина”) [8, с. 42]). Простежується тенденція до біблійного трактування. Зокрема, у поемі „Причинна” можливе і фольклорне, і релігійне тлумачення символу цього птаха. У рядках „Чи винна голубка, що голуба любить? / Чи винен той голуб, що сокіл убив?” [8, с. 12] спостерігаємо алегоричне осмислення мотиву порушення гармонії та спокою унаслідок фатальних обставин. Однак далі символ птаха набуває інших ознак: „Щаслива голубка: високо літає, / Полине до Бога – милого питать” [8, с. 13], тобто автор дотримується біблійного тлумачення символу голуба-„Божого птаха”, який, як це видно з цитованих вище рядків, має право „питати” самого Бога.

До релігійних конотацій бестіарію в Шевченкових творах належать афористичні формулювання, в яких використані образи тварин. Наприклад, у поемі „Єретик” Ян Гус перед спаленням звертається до людей із засторогою: „...люті звірі / Прийшли в овніх шкурах / І пазурі розпустили...” [8, с. 258], що є виразом з Євангелія: „Бережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині – вовки хижі” (Мт. 7:15) [2, с. 10]; у поезії „У неділеньку у святую...” народ порівнюється з „Божими бджолами” („З святими корогвами / Та з пречистими образами / Народ з попами / З усіх церков на гору йде, / Мов та Божя пчола гуде” [8, с. 468]). Скромність, самовідданість, здатність працювати для загального блага – саме такі характеристики бджоли видались поету близькими для порівняння з власним українським народом, любов до якого пронизує Шевченкові твори. Однак тут додаються ще й інші біблійні конотації, адже, як відомо, бджола асоціюється з Богородицею, а культ Богородиці на Україні найбільш шанований, та й українські козаки мали Богоматір за покровительку.

У поемі „Слепая” автор використовує ще один біблеїзм з анімалістичною символікою: „От стад, еля и вина / Родного продали вы брата, / Как на закланіе овна” [8, с. 169]. Агнець (ягня), або як у Шевченка „овен”, тварина, що приносилась у жертву всепалення (Бут. 22:7; Іс. 43:23). У Біблії агнець – поетичний образ, символ терпеливої, покірної людини. У пророків Ісаї та Єремії єврейський народ порівнюється з покірним агнцем, у християнській апокаліптиці агнцем Божим названо Ісуса Христа. У творі використано цей образ із метою смислового нюансування, адже головна героїня, як те беззахисне ягня, віддана і своїми названими батьками, і сільською громадою на поталу панським забаганкам. Вона покірно несе свій хрест, однак цього не можна сказати про її дочку Оксану, котра, повторивши шлях матері, не вибачає свого безчестя, мстить пану, влаштовуючи пожежу, та гине сама. Автором конструюється певна опозиція: мати, що сповідує християнський принцип покірності, та її донька, яка обирає помсту, стаючи на бік „гайдамацьких” героїв Т. Шевченка. У такий спосіб оприявлюється глибинний конфлікт новозавітного „якщо тебе вдарили по правій щоці, підстав ліву” та старозавітного „око за око, зуб за зуб”, однак носії цих завітів у віковому сенсі ніби міняються місцями – мати дотримується Євангельських настанов, а її дочка – Старозавітних.

До біблійних мотивів у творчості Т. Шевченка, на думку С. Росовецького, належать і так звані погрози Божою карою [6, с. 108]. Особливо примітний мотив „пустки”, „розорення”, „упустелення”: „Заберу я людину й худобу, заберу птаство небесне і риби морські, і спокуси з безбожними, і витну людину з поверхні землі...” („Книга Пророка Софонії 1:1”) [2, с. 940]. Зауважимо, що картини апокаліптичних „погроз” не обходяться без образів тварин, ніби підкреслюючи, що гнів Божий проллється не тільки на людину, але й на все живе. У Шевченкових творах мотив кари „пусткою” із зооморфними вкрапленнями доволі часто втілено як елемент біблійного хронотопу: „...Кругом його / Мов вимерли люде. / Ані півня, ні собаки; / Тільки із-за

гаю / Десь далеко сіроманці / Вовки завивають” („Гайдамаки”) [8, с. 109]. Тут використані символи свійських (півень, собака) та диких звірів (вовки), що підсилюють смислове навантаження небезпеки, загрози. Подібний епізод використаний в іншій частині поеми, коли „залюднений” простір займають дикі звірі: „Людей не чуть; через базар / Кажан костокрилий / Перелетить; на вигоні / Сова завиває / А де ж люде?...” [8, с. 93]. Такі сцени змальовані і у Святому Писанні, зокрема, коли пророк Єремія пророчить гнів Божий для Халдеїв: „І помщу твою помсту, і висушу море його, і джерело його висушу. І стане руїною цей Вавилон, мешканням шакалів, страхіттям та посміхом, – і в ньому мешканця не буде” (Єремія 51:36-37) [2, с. 820]. Паралель у біблійних пророцтвах і творах Т. Шевченка щодо погрози кровопролиття на поталу звіра зауважував у своїх розвідках В. Щурат, наводячи приклади пророкування Єремії (7:31) – „И будет трупіе людей сих въ снѣдъ птицемъ небеснымъ и звѣремъ земнымъ, и не будет отгоняющаго” – та уривків із „Гайдамаків”: „На улицах, на розпуттях / Собаки, ворони / Гризуть шляхту, клюють очі” (цит. за [6, с. 109]).

Отже, як випливає з вищевикладеного, джерелом анімалістичної топіки у Шевченкових творах є не тільки давньоукраїнська усна словесність у вигляді фольклорних фрагментів, але й сакральні схеми зооморфних образів Святого Письма. Бестіарій у релігійних наративах та творах Т. Шевченка використовується на кількох рівнях. Аналогію вбачаємо в тому, що образи тварин є елементом художнього структурування дійсності. Відповідно до географічних реалій, тварини у досліджуваних творах є складовою рустикально-побутового контексту. З огляду на жанрову домінанту, на цьому рівні у Шевченкових творах образи тварин мають ще й комплементарну функцію і вводяться в канву тексту для створення ефекту реалістичності пейзажних відступів або для підсилення емоційного забарвлення того чи іншого епізоду. Спільне для аналізованих текстів використання бестіарію на рівні зображально-виражальних засобів (метафори, порівняння тощо). У поезії Т. Шевченка виявлено інтертекстуальне запозичення біблійних мотивів із вкрапленнями тваринної символіки (мотив „погроз Божою карою”, мотив „упустелення” тощо), а також окремі образи тварин із біблійними конотаціями (ягня (агнець), голуб, бджола і т. п.).

1. Березовський І. Українські народні казки про тварин (звірів) ; [Електронний ресурс] / Іван Березовський. – Режим доступу : // <http://www.proridne.org>.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту ; [із мови давньоєврейської та грецької на українську дослівно наново перекладена проф. І.І. Огієнком – митропол. Іларіоном]. – К. : Об'єднання біблійних товариств, 2000. – 1375 с.
3. Гайдук С. Є. Бестіарій епохи романтизму: сутність символічної парадигми : [монографія] / С.Є. Гайдук. – Дрогобич : Посвіт, 2010. – 160 с.
4. Голда Д. Флора і фауна в поезії Тараса Шевченка / Д. Голда // Молодь України. – 2006. – 22–28 червня. – С. 12.

5. Лановик З.Б. Біблійна герменевтика: становлення, методологія (символічно-алегоричний аспект літературознавчого дискурсу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.06 „Теорія літератури” [Електронний ресурс] / З. Б. Лановик. – К., 2007. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net>.
6. Росовецький С. Біблія і Шевченко / С. Росовецький // Шевченкознавча енциклопедія. Робочий зошит „Б”. – К. : НАНУ Інститут літератури ім. Т. Шевченка, 2005. – С. 127–145.
7. Сліпушко О. М. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах : [монографія] / О.М. Сліпушко. – К. : Дніпро, 2001. – 141 с.: іл.
8. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко ; [передм. П. Мовчана]. – К. : Вид. центр „Просвіта”, 2004. – 676 с.: іл..

Аннотація

Освещается трансформация библейских анималистических образов в творчестве Т. Шевченка. Для сравнения взяты тексты Святого Писания, апокрифы. В рамках христологической интерпретации анализируются происхождение, символика, коннотативный смысл и связь библейского бестиария поэзии Т. Шевченка с религиозными нарративами.

Ключевые слова: зооморфные образы, христологическая интерпретация, Святое Писание, Тарас Шевченко.

Summary

The article deals with the transformation of biblical animalistic images in Taras Shevchenko works. For comparative studies the author takes the religious literary (Bible, New Testament, Psalter, Apocrypha, Lives of Saints). The genesis, symbolics and connotations of the Christian interpretation view are analyzed. The animal biblical relations with Taras Shevchenko poetry are highlighted.

Key words: animal images, Christian interpretation, sacred texts, Taras Shevchenko.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2011 р.